

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничий факультет
Кафедра біології та методики її викладання

з теми: **«РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ
ПРИРОДНИЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ»**

Виконав: студент 2 курсу
Biolb1 – M17z групи
спеціальності 014.05 Середня
освіта (Біологія)
**Гикавий Сергій
Валерійович**

Керівник: Оптасюк О.М.,
кандидат біологічних наук,
доцент

Рецензент: Григорчук І.Д.,
кандидат біологічних наук,
доцент

Кам'янець-Подільський – 2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОДІЛЛЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ. ТЕХНІКА БЕЗПЕКИ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	12
2.1. Матеріали і методи дослідження.....	12
2.2. Техніка безпеки при проведенні досліджень. Особливості роботи користувачів комп'ютерів з позиції безпеки праці та ергономіки.....	13
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ БІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОДІЛЛІ.....	15
3.1. Товариство Подільських лікарів.....	15
3.2. Товариство Подільських природодослідників та природолюбів.....	22
3.3. Кабінет виучування Поділля.....	26
3.4. Дослідження природи в працях вчених Поділля в 20-30 рр. ХХ ст.	33
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ЕТАПИ БОТАНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ.....	40
4.1. Ботанічні дослідження ХІХ століття.....	40
4.2. Ботанічні дослідження ХХ століття.....	43
4.3. Ботанічні дослідження ХХІ століття.....	54
4.4. Діяльність науково-дослідних, навчальних та еколого-освітніх установ у контексті розвитку ботанічних досліджень на території Поділля.....	61
РОЗДІЛ 5. РОЛЬ КРАЄЗНАВЧИХ ТОВАРИСТВ У РОЗВИТКУ НАУК ПРО ЗЕМЛЮ НА ПОДІЛЛІ У 20-Х – НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.....	73
5.1. Розвиток географічних досліджень.....	73
5.1.1. Вінницьке окружне краєзнавче товариство.....	73
5.1.2. Кам'янець-Подільське окружне краєзнавче товариство.....	74
5.1.3. Подільське туристично-краєзнавче товариство.....	78
5.1.4. Тульчинське окружне краєзнавче товариство.....	79
5.1.5. Проскурівське окружне краєзнавче товариство.....	83

5.1.6. Могилів-Подільське окружне краєзнавче товариство.....	84
5.2. Розвиток геологічних досліджень.....	86
РОЗДІЛ 6. РОЗВИТОК ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОДІЛЛІ.....	96
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100

ВСТУП

Актуальність дослідження. Постійно зростаючі запити практики з давніх часів стимулювали процес пізнання природи Поділля, сприяли розвитку природничих досліджень та створенню оригінальних її описів. Потреби вивчення і освоєння природних ресурсів для господарського використання на початку ХХ ст. викликали широкий розвиток природничих досліджень. Завдяки цьому 20-ті роки ХХ ст. стали періодом справжнього ренесансу галузевих природничих наук. В ці роки активно працюють науково-дослідні кафедри в системі Академії наук, відкриваються природничі кафедри у вузах, засновуються науково-дослідні інститути та обсерваторії.

У силу об'єктивних умов, що склалися на Поділлі в 20-х роках ХХ ст., і зокрема, специфічного соціально-економічного та історичного розвитку краю, призвело до того, що подільський регіон став одним з визначних центрів природничого руху в Україні. На сьогодні існує багатий фактичний матеріал стосовно діяльності різноманітних осередків і наукових товариств на даній території. У зв'язку з цим назріла необхідність систематизації та аналізу існуючих даних та визначення їх ролі у розвитку природничих наук на Поділлі.

Метою роботи є з'ясування регіонально-історичних аспектів природничих досліджень на території Поділля.

Для досягнення мети поставлені наступні **завдання**:

- узагальнити та систематизувати відомості про наукові товариства, у т.ч. основні краєзнавчі товариства на території Поділля;
- з'ясувати роль краєзнавчих товариств у розвитку наук про землю, у т.ч. географічні та геологічні дослідження;
- охарактеризувати основні етапи ботанічних досліджень на території Поділля;
- проаналізувати розвиток природоохоронної діяльності на Поділлі;

- охарактеризувати вклад вчених-природознавців в контексті розвитку природничих наук на Поділлі

Об'єкт дослідження – природничі дослідження на території Поділля.

Предмет дослідження – діяльність природничих наукових товариств та наукові здобутки вчених-природознавців в контексті розвитку природничих наук на Поділлі.

Методи дослідження – загальнонаукові (узагальнення, класифікація, структурно-системний підхід, джерелознавчий та історіографічний аналіз та синтез), власне історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, описовий, логічний). В роботі використовувались матеріали з державного архіву Хмельницької області [19].

Наукова новизна. Здійснено комплексний аналіз та з'ясовано роль наукових осередків у розвитку природничих наук на Поділлі. Проаналізовано літературні джерела присвячені діяльності наукових товариств, що дало змогу значно поглибити знання щодо їх ролі у розвитку природничих наук на даній території. Охарактеризовано вклад вчених-природознавців в контексті розвитку природничих наук на Поділлі.

Практичне значення одержаних результатів. Результати досліджень можуть бути використані при підготовці колективних та індивідуальних наукових праць з історії науки, проблем краєзнавства, а також при складанні навчальних та методичних посібників для вчителів і студентів, в учбовому процесі для читання відповідних курсів.

Апробація роботи. Результати проведених досліджень доповідались та обговорювались на звітній науковій конференції студентів та магістрантів природничого факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2018 р.).

Структура і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 106 сторінок. Бібліографія нараховує 67 джерел.

ВИСНОВКИ

У результаті огляду та комплексного аналізу природничих досліджень на території Поділля було узагальнено та систематизовано відомості про наукові товариства на даній території. Охарактеризовано їх роль, а також вклад вчених-природознавців в контексті розвитку природничих наук на Поділлі.

В 20-х – на початку 30-х ХХ ст. років галузеві природничі дослідження в Україні зазнали справжнього ренесансу. Широкий розмах галузевих досліджень знайшов своє відображення в узагальнюючих працях з геології, геоморфології, кліматології, гідрології, геоботаніки та інших наук. В регіонах детальні природничі дослідження в цей час проводили краєзнавчі товариства та кабінети з вивчення природи.

У другій половині 20-х років в Україні починають створюватись окружні краєзнавчі товариства, які гуртували навколо себе найкращих регіональних дослідників, організовували та координували діяльність районних та сільських краєзнавчих осередків. На Поділлі найбільш активно працювали Тульчинське, Могилів-Подільське, Проскурівське окружні краєзнавчі товариства, а також Кам'янець-Подільський окружний краєзнавчий комітет.

Упродовж другої половини 20-х років ХХ ст. було видано ряд оригінальних праць, в яких детально описано окремі компоненти природи регіону: геологічну будову, рельєф, корисні копалини, клімат, внутрішні води, ґрунти, рослинний і тваринний світ. Частина з цих праць не втратила свого наукового і пізнавального значення і тепер. Плідна наукова діяльність окружних краєзнавчих осередків Поділля була перервана внаслідок сталінських репресій, які почали набирати силу наприкінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття.

Наукова діяльність окружних краєзнавчих осередків Поділля 20-х роках ХХ ст. за останні два десятиріччя знайшла відображення в працях істориків, музеєзнавців, краєзнавців, бібліографів та етнографів. Краєзнавчий рух на Поділлі, завдяки старанням краєзнавців, здобув високу оцінку як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

В результаті короткого огляду історії ботанічних досліджень на території Поділля було встановлено, що даний регіон був і залишається об'єктом різнопланових досліджень систематиків, флористів, про що свідчить і ряд нових для науки видів судинних рослин, описаних з даної території. Виділено та проаналізовано три основних етапи ботанічних досліджень на території Поділля – початок ХІХ, ХХ та початок ХХІ століть. Охарактеризовано вклад вчених-ботаніків у розвиток уявлень про флору та рослинність регіону, найбільш відомими з яких є В. Бессер, А.Л. Андржеєвський, А.С. Рогович, І.Ф. Шмальгаузен, Й.К. Пачоський, С.М. Маковецький, В. Шафер, С. Кульчинський, М.М. Круцкевич, М.В. Ю.Д. Клеопов, М.І. Котов, Б.В. Заверуха, Л.Г. Любінська, О.О. Кагало, І.В. Ковтун та інші. Результатами досліджень науковців є детальне дослідження флори і рослинності регіону, вивчення рідкісних, ендемічних та реліктових видів, аналіз генезису флори регіону, з'ясування питань хорології, ценоекології, созологічних аспектів, організація наукових товариств, еколого-натуралістичних центрів, природних парків тощо.

Охарактеризовано історію створення та напрямки діяльності науково-дослідних, навчальних та еколого-освітніх установ та їх роль у розвитку ботанічних досліджень на території Поділля (Товариство природодослідників і природолюбів, НПП “Подільські Товтри”, Міський еколого-натуралістичний центр учнівської молоді (МЕНЦУМ), природничий факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алещенко М.І. Нестеренко В.А. Забуті імена (маловідомі факти з історії Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту) / М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко // Мат.-ли XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 496-475.
2. Алещенко М.І. Професор В.П. Храневич – відомий вчений-зоолог Поділля / М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 190-196.
3. Алещенко М.І. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту / М.І. Алещенко, В.А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі : Збірник наукових праць.- Т. 2. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2002. – С. 205-210.
4. Андржиевский А. Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест / А. Андржиевский. – Тр. комис. при ун-те св. Владимира для описания губерний Киев. учеб. округа, 1861, т.ч, вып. 1, С.1-51.
5. Андржиевский А. Продолжение исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест /А. Андржиевский // Унив. изв. 1862. - №7. – С. 94-142.
6. Баєр М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства й культури Поділля при Кам'янець-Подільському СГІ / М. Баєр. – 1927. – Кн. 4. – С. 146-164.
7. Баженов Л. В. Alma Mater подільського краєзнавства : Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – на початку ХХІ століть / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.

8. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 470 с.
9. Богацький Д. Матеріали до флори Кам'яниччини / Д. Богацький. – Зап. Кам'янець-Под.наук. т-ва при УАМ, 1928. – Т. 1. – С. 50-84.
10. Борейко В.Е. Деятельность первых общественных природоохранных организаций Украины (1917 г.) / В.Е. Борейко. – К.: Бюлл. МООП. Отд. биолог., 1996. – Т. 92. – Вып. 4. – С. 134-143.
11. Борейко В.Е. История охраны природы Украины (X век – 1980). Серия: История охраны природы / В.Е. Борейко – К.: Киевский эколого-культурный центр, Вып. 24., 2001. – 544 с.
12. Геринович В.О. Життя краєзнавчих організацій : Кам'янець-Подільська округа / В.О. Геринович // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 26 - 29.
13. Геринович В.О. Кам'яниччина. – Ч.1. Природа / В.О. Геринович – Кам'янець-Подільський: Окружний краєзнавчий комітет, 1926. – 68 с.
14. Геринович В.О. Наші Товтри / В.О. Геринович // Краєзнавство.– 1930. – № 1-5. – С.16-29.
15. Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С.І. Городецький. – Вінниця: Б. В., 1929. – 114 с.
16. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінничина / А.В. Гудзевич – Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2002. – 128 с.
17. Денисик Г. І. Етапи розвитку комплексних природничих досліджень території Правобережної України / Г.І. Денисик // Історія української географії і картографії. – Тернопіль, 1995. – С. 75-76.
18. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
19. Державний архів Хмельницької області, ф. Р.302, оп. 1, спр. 20, арк. 160.
20. Доброчаєва Д.М. Нестор Гаморак. Сторінки життя вченого / Д.М. Доброчаєва, Л.Г. Любінська, О.П. Рибалко // Український ботанічний журнал. – 1993. - № 5. – С. 86 – 92.

21. Жупанський Я.І. Історія розвитку географії в Україні / Я.І. Жупанський. – Львів : Світ, 1997. – 320 с.
22. Завальнюк О.М. “Винним себе визнав...” (В.О. Геринович) / О.М. Завальнюк, М.Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20-30- ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 178-183.
23. Заверуха Б.В. Флора Волино-Поділля та її генезис / Б.В. Заверуха. – К.: Наук. думка, 1985. – 192 с.
24. Заставецький Б. Володимир Геринович як географ і краєзнавець / Б. Заставецький, О. Заставецька, Б. Федунік // Історія української географії і картографії : Матеріали наукової конференції. – Тернопіль, 1995. – С. 176-177.
25. Історія української географії і картографії. – Тернопіль, 1995. – 275 с.
26. Кагало О.О. Раритетні фітоценози національного природного парку «Подільські Товтри» / О.О. Кагало, Н.В. Скібіцька // Наукові основи збереження біотичної різноманітності. – 2001. – Вип. 3. – С. 19-25.
27. Касіяник І.П. Підходи до фізико-географічного районування території Хмельницької області / І.П. Касіяник // Фізична географія. Наукові записки. – 2012, №1. С. 42-48.
28. Клеопов Ю.Д. Новіші відомості про флору Поділля / Ю.Д. Клеопов // Укр. ботан. журн. – 1928. - № 4. – С. 24-33.
29. Ковтун І.В. Систематична структура флори Кам'янецького Придністров'я / І.В. Ковтун // Укр. ботан. журн. – 2002. – 59, № 5. – С. 400-405.
30. Костриця М.Ю. Подільська наукова географічно-краєзнавча школа: діяльність і постаті (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття) / М.Ю. Костриця // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер. Географія. – Вінниця, 2005. – Вип. ІХ. – С. 148-155.
31. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: монографія / М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.

- 32.Краснова А.М. Нові види ліщиць з України та Жигулів / А.М. Краснова. – Укр. ботан. журн., 1971. – 28. № 1. – С. 92-98.
- 33.Круцкевич М.М. Доповнення до флори Кам'янецьчини / М.М. Круцкевич. – Журн. ін-ту ботаніки АН УРСР, 1937а, № 11. – С.137-140.
- 34.Круцкевич М.М. О находении *Orobus variegatus* Ten. в Приднестровье / М.М. Круцкевич. – Сов. ботаника, 1937б, № 1. – С. 130-132.
- 35.Круцкевич М.М. Про рослинність степових схилів Подільських товтр в межах Хмельницької області / М.М. Круцкевич // Наук.праці Кам'янець-Под. СГІ, 1961. - 4. – С. 52-56.
36. Куковиця Г.С. Степова рослинність Дністровського каньйону та Товтрового кряжа на Поділлі та її флористичні особливості / Г.С. Куковиця // Укр.ботан. журн., 1973 . – 30 .- № 2. – С. 196-203.
- 37.Кучеров Г.Г. Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 5. – С. 41.
- 38.Лазаренко Є.К. Мінералогія Поділля /Є.К. Лазаренко, Б.І. Сребродольський. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1969. – С. 8-10.
- 39.Любинская Л. Г. Аутфитосозология флоры Каменецкого Приднестровья и сохранение фитогенофонда путем первичной интродукции / Л.Г. Любинская // Автореф. дис. канд. б. наук. – Киев. 1990. – 16 с.
- 40.Любінська Л.Г. Історія вивчення флори в межах НПП “Подільські Товтри” / Л.Г. Любінська // Літопис природи НПП. – 1998. – Т. 1. – держ. реєстр. №0105U007009, обл. №0205U006338. – С. 24-31.
- 41.Любінська Л.Г. Національний природний парк “Подільські Товтри” / Л.Г. Любінська, О.О. Кагало, Н.В. Скібіцька / Актуальні проблеми

- ботаніки та екології // Мат-ли міжнар. конф. молодих учених (13-16 серпня 2008 р., м. Кам'янець-Подільський). – Київ, 2008. – 289 с.
42. Нестеренко В.А. Українська науково – освітня інтелігенція Кам'янця – Подільського у 1930-ті роки / В.А. Нестеренко // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер. Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. VIII. – С. 180-185.
43. Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці – Подільському / В.А. Нестеренко // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Матеріали всеукраїнського наукового симпозиуму. Кам'яненець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 33 - 35.
44. Островий В.М. В.О.Геринович : хроніка життя та діяльності (1883-1949 рр.) / В.М. Островий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. - Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 5: Матеріали круглого столу. - “Культура, освіта, просвітницький рух на Поділлі у XVIII-на початку XXI ст.” – С.161-166.
45. Отамановський В.Д. Праця та стан Вінницької філії Всенародної бібліотеки України та Кабінету виучування Поділля на 1 травня 1929 р. / В.Д. Отамановський // Вісті ВУАН. – 1929. – №5/6. – С.126-130.
46. Пачоский И.К. Основные черты развития флоры юго-западной России / И.К. Пачоский. – Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей, 1910. – Т. 34, С. 1-430.
47. Попович С.Ю. Природно-заповідна справа [навчальний посібник] / С.Ю. Попович. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
48. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ ст. – початку ХХ ст. / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський : Абетка–Нова, 2005.– 430 с.
49. Прокопчук В.С. Краєзнавство Кам'яничини 20-х років / В.С. Прокопчук // Кам'яничина в контексті історії Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1997. - Т. 1. – С. 27 - 28.

50. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 203 с.
51. Прокопчук В.С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 312 с.
52. Рогович А.С. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа: Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской / А.С. Рогович. – Киев: Изд-во Киев. ун-та., 1869. – 308 с.
53. Савостьянов, О.О. Дика рослинність Поділля / О.О. Савостьянов. – Вінниця: Віндерждрук ім. В.І. Леніна, 1925. – 71 с.
54. Савчук В.О. Краєзнавство Поділля в громадсько-політичному житті України 20-х - 30-х рр. ХХ ст. / В.О. Савчук // Наукові праці Кам'янець – Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – 2003. – Т.1. Вип. 2. – С.130-133.
55. Свинко Й.М. Нарис про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан / Й.М. Свинко. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. – 2007. – 192 с.
56. Середнє Побужжя / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
57. Теодорович А.Ю. Історико - краєзнавча діяльність основних наукових осередків Східного Поділля у 20-х роках ХХ століття / А.Ю. Теодорович // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2000. – С. 506-512.
58. Храневич В.П. Матеріали до орнітофауни західних округ України / В.П. Храневич // Записки Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри. – Кам'янець-Подільський, 1929. – т. 1. – С. 5-39.
59. Храневич В.П. Минуле фауни Поділля / В.П. Храневич. – Вінниця, 1926. – 20 с.

60. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький / О.І. Шаблій. – Львів-Мюнхен, 1993. – 221 с.
61. Шеляг-Сосонко Ю.Р. Нові та рідкісні види флори Західного Поділля та їх охорона / Ю.Р. Шеляг-Сосонко, Г.С. Куковиця. – Укр. ботан. журн., 1974. – 31, № 4. – С. 522-524.
62. Шмальгаузен И.Ф. Флора юго-западной России / И.Ф. Шмальгаузен. – Киев: Изд-во Киев. ун-та., 1886. – 783 с.
63. Andrzejowski A. Rys botaniczny krain zwiedzonych w podrozach pomiedzy Bohem a Dniestrem od Zbruczaz do morza Czarnego, odbytych w latach 1814, 1816, 1818, 1822 // Dziennik Wilenski. – 1823. – 1. – 126 s.
64. Belke G. Krotki rys history naturalnej Kamienca Podolskiego / G. Belke // Biblioteka Warszawska, 1958. – Т. 3. – S. 539-563.
65. Besser W.G. Enumeratio plantarum hucusque in Volhynia, Podolia, gub. Kijoviensis, Bessarabia cisthyraica et circa Odessam collectarum, simul cum ibservationibus in Primitiae Florae Galiciae Austriacae / W.G. Besser. – Vilnae, 1822. – 111 p.
66. Besser W.G. Primitiae florum Galiciae austriacae utriusque / W.G. Besser. – Viennae, 1809. – Vol. 1-2.
67. Kontny P. Problemy ochrony przyrody w spoleczenstwie Ukrainkiem, Gazeta poranna, №10888-10891, 1935.
68. Szafer W. Las i step na zachodniem Podolu / W. Szafer // Ibid. – 1935. – Т. 71. – S.1-123.